

Opwekken tot omzien naar elkaar

Over de betekenis van onderling pastoraat

Een populair pastoraal probleem

‘Onderling pastoraat’ wordt veelal opgevat als het omzien naar elkaar door gemeenteleden binnen de geloofsgemeenschap; soms wordt dat omzien ook gericht op mensen daarbuiten.¹ Het idee krijgt in Nederland veel aandacht in kerkelijke beleidsnota’s en in de pastorale organisatie van geloofsgemeenschappen. De zoekterm ‘onderling pastoraat’ genereert via Google ongeveer 1200 hits, waaronder veel websites van geloofsgemeenschappen van diverse, vooral protestantse denominaties. Daarom beperken we ons hier tot het protestantisme. Het aantal hits en de positieve toon ervan vormen een indicatie voor de populariteit van de idee. Omzien naar elkaar spreekt aan: het lijkt een oplossing te bieden voor de vacatures in het pastorale team, de (parttime) predikant wordt ontlast en, wat belangrijker is, het is een basale waarde van het christen zijn, iets wat je van elke christen mag verwachten. In recente Nederlandstalige pastorale handboeken wordt principieel hoog opgegeven van het onderlinge pastoraat: het betreft ‘de grondvorm van alle pastoraat’ (Heitink).² Deze opvatting heeft haar neerslag gekregen in de kerkorden van bijvoorbeeld de Protestantse Kerk in Nederland (2003) en van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (2012), die beide het onderlinge pastoraat vooraf laten gaan aan het georganiseerde en ambtelijke pastoraat.

Toch gebeurt dit omzien naar elkaar kennelijk minder spontaan dan men zou verwachten. De kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland bepaalt immers dat de gemeenteleden hiertoe worden opgewekt (Ord. 8.4.3). Dat ‘opwekken’ doet vermoeden dat het onderlinge pastoraat in de praktijk van het gemeentelven niet altijd spontaan gebeurt. Dat is begrijpelijk in het licht van de ontwikkelingen in kerkelijk en religieus Nederland van de laatste 15

---

1 De Handreiking van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) *Beleid en organisatie van het gemeentepastoraat. Handreiking voor het pastoraat*, Utrecht 2009, 10 noemt ook mensen buiten de gemeente, conform de Kerkorde van de PKN (2003), Ord. 8.4. De Kerkorde van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (2012), art. C49.1 beperkt het omzien tot de eigen gemeenteleden. Zo ook A. Noordegraaf, ‘Omzien naar elkaar. De pastorale gemeente’, in: H.C. van der Meulen, (red.), *Liefdevol ook en open oor. Handboek pastoraat in de christelijke gemeente*, Zoetermeer 2010⁴, 43 v.

2 G. Heitink, *Pastorale zorg. Theologie – differentiatie – praktijk*, Kampen 1998, 34. Vgl. Noordegraaf, ‘Omzien naar elkaar’, 37 v.; R.R. Ganzevoort & J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Zoetermeer 2007, 156.

jaar.³ De relatie met de kerk is sterk veranderd en velen geloven zonder de kerk. Volgens cijfers uit 2006 voelt meer dan de helft van de gemeenteleden binnen de Protestantse Kerk zich slechts losjes of helemaal niet verbonden met de kerk. Slechts 22% voelt zich zeer nauw betrokken.⁴ Dat verschilt sterk van de kleinere orthodox-gereformeerde kerken, waar volgens deze cijfers 60 % zich nauw verbonden voelt. In de kerkorde van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt wordt onderling pastoraat dan ook als vanzelfsprekend beschouwd: ‘De gemeenteleden zien als leden van het lichaam van Christus in liefde naar elkaar om’ (art. C49.1). Toch blijkt de praktijk genuanceerder, want in kerkelijke nota’s worden ook hier gemeenteleden gestimuleerd tot deelname aan kleine groepen waar het onderlinge pastoraat wordt geïmplementeerd.⁵ De website van de Gereformeerde Kerk van Leusden meldt als een conclusie van een enquête in 2010: ‘iedereen vindt Onderling Pastoraat belangrijk maar toch komt het er vaak niet van’.⁶

We signaleren dus een spanning tussen het spontane karakter van het omzien naar elkaar als kenmerkend voor het christen zijn en de kennelijke noodzaak dat de kerkleiding haar leden daartoe moet opwekken. Dat geldt ook voor onderling pastoraat dat ingebed is in kleine groepen als onderdeel van de kerkelijke organisatie. Het ziet ernaar uit dat we bij het onderlinge pastoraat te maken hebben met een populaire, maar ook wat problematische idee. De veranderende vormen van kerkelijke binding in de hedendaagse samenleving lijken daarbij een rol te spelen.

Vanuit historisch perspectief is enige achterdocht wel op haar plaats. In de geschiedenis van het christendom is volgens de officiële documenten de pastorale zorg vrijwel altijd uitgeoefend door de formeel aangestelde en gewijde pastores.⁷ Ook in de protestantse kerken, die in het spoor van Luther hoog opgeven van het algemeen priesterschap van de gelovigen en van de wederkerige bemoediging, en die ook graag instemmen met Bucers pleidooi voor een pastorale gemeente, verwatert dit ideaal in de loop der tijd.⁸ Recent onderzoek naar de kerkelijke betrokkenheid bij ouderen laat zien, dat vooral de ouderlingen en de predikant dit pastoraat doen.⁹ Ook wetenschappelijk

3 T. Bernts e.a., *God in Nederland 1966-2006*, Kampen 2007. Vgl. J. de Hart, ‘Religieuze groepen en sociale cohesie’, in: dez., *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. SCP Rapport 2008*, Den Haag 2008, 389-414.

4 Bernts, *God in Nederland*, 19 v. Vgl. De Hart, ‘Religieuze groepen’, 400.

5 Voorbeelden: Fonteinkerk, Haarlem (GKv, www.fonteinkerk.nl) of Kruiskerk, Arnhem (CGK/GKv, www.kruiskerk-arnhem.nl); bezocht 7-10-2013.

6 www.gkv-leusden.nl (Koningshof). Bezocht 17-12-2012.

7 W.A. Clebsch & C.R. Jaekle, *Pastoral care in Historical Perspective*, Englewood Cliffs 1964, 1967², 5.

8 Noordegraaf, ‘Omzien naar elkaar’, 40. Vgl. H.-M. Barth, *Einander Priester sein. Allgemeines Priestertum in ökumenischer Perspektive*, Göttingen 1990.

9 H. Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid bij ouderen. Een onderzoek in Groningen en Drenthe*.

sterft het ideaal van het gemeentepastoraat in schoonheid. Telkens weer blijkt dat praktisch theologen met een uitgesproken voorkeur voor pastoraat door gemeenteleden deze keuze niet laten doorwerken in hun pastoraal-theologische ontwerp.¹⁰ Volgens Bohren komt dit doordat in feite de bestaande machtsverhoudingen en structuren in de kerk de pastorale theorievorming bepalen en in de kerk is de pastor de centrale figuur in het pastoraat, eerder 'Monarch der Gemeinde' dan 'Hirt in einem Volk der Hirten?'¹¹ Zijn evaluatie uit de jaren zeventig van de vorige eeuw is wellicht gedateerd, maar recentere onderzoeken lijken zijn analyse te bevestigen.¹²

De gesignaleerde spanning vraagt om reflectie op de populariteit van het onderlinge pastoraat en de mogelijke problematiek ervan, temeer daar er, behalve enkele praktijkonderzoeken,¹³ nauwelijks onderzocht is hoe deze idee werkt en wat zij voor gemeenteleden betekent. Het doel van deze reflectie is drieledig. Voor een beter begrip van de spanning tussen populariteit en problematiek schets ik eerst de ontwikkeling van het pastoraat door gemeenteleden in de tijd en context van de afgelopen vijftig jaar. Vervolgens doe ik een voorstel voor definiëring en afbakening van het begrip 'onderling pastoraat' en ontwerp ik een model om de verschillende betekenissen ervan beter te kunnen onderscheiden. Ik eindig met enkele conclusies betreffende onderzoek en pastoraal beleid.

Ontwikkelingen

De populariteit van het pastoraat door gemeenteleden kan begrepen worden in het licht van de ontwikkelingen in kerk en samenleving van de laatste vijftig jaar. De opkomst en verandering van de rol van het gemeentelid in het locale pastoraat valt te typeren met twee termen: van vrijwilligerspastoraat naar onderling pastoraat. Organisatorisch gezien gaat het om de ontwikkeling van contactstructuur naar netwerkmodel. In deze ontwikkeling zijn drie 'golven' te onderscheiden.

De *democratiseringsgolf* met de bijbehorende 'spreiding van kennis en

---

PKN, Kerk in Actie, Utrecht 2007, 16 en 28.

10 Vgl. R. Bohren, 'Gemeinde und Seelsorge', in: dez., *Geist und Gericht. Arbeiten zur Praktischen Theologie*, Neukirchen-Vluyn 1979, 129-142. Zijn voorbeelden betreffen A. Schweizer, H.A. Köstlin en E. Thurneysen.

11 Bohren, 'Gemeinde und Seelsorge', 133.

12 Zie I. Karle, *Seelsorge in der Moderne. Eine Kritik der psychoanalytisch orientierten Seelsorgelehre*, Neukirchen-Vluyn 1996 en H. Rüegger, *Kirche als seelsorgerliche Gemeinschaft. Dietrich Bonhoeffers Seelsorgeverständnis im Kontext seiner bruderschaftlichen Ekklesiologie*, Bern/Frankfurt a.M./New York 1992 over de pastorale theorie van resp. Scharfenberg en Bonhoeffer. Ook Heintink, *Pastorale zorg* kiest principieel voor onderling pastoraat als 'grondvorm', maar gaat vrijwel uitsluitend over het professionele pastoraat.

13 Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid*; P. Valstar, *Verbinding en aandacht. Nieuwe wegen voor gemeentepastoraat*. PKN, serie Handreiking voor het Pastoraat, Utrecht 2008.

macht' leidt ertoe dat in de pastorale theorie en de kerkelijke praktijk de aandacht verschuift van de ambtsdragers naar 'de mondige gemeente', met meer aandacht voor het 'lekenhuisbezoek'.¹⁴ Deze ontwikkeling is mede gestimuleerd door Kraemers pleidooi voor 'het vergeten ambt in de kerk' (1958)¹⁵ en door de oecumenische bezinning op het ambt en de herwaardering van de leek.¹⁶ De doorwerking in het pastoraat zien we bijvoorbeeld bij Clinebell, die in 1966 in zijn pastorale handboek een hoofdstuk opneemt over 'the layman's ministry of pastoral care and counseling'. Hoewel hij uitgaat van een pastorale taak voor elke christen, gaat het hoofdstuk vooral over vrijwilligerspastoraat en de organisatie en training die daarvoor nodig zijn.¹⁷ Ook in Nederland gaat het in deze periode bij de rol van gemeenteleden in feite om vrijwilligerspastoraat: mensen 'die in hun gemeente op huisbezoek willen gaan, als kerkeraadslid of als lid van een bezoekersteam'.¹⁸ De Gereformeerde Kerken stimuleren in die tijd de aanstelling van wijkcontactpersonen.¹⁹ In het onderzoek en andere publicaties ligt het accent op de toerusting van de 'vrijwilliger in het individuele pastoraat', de zogenaamde VIP (Goedhart)²⁰ en op vragen rond de motivatie tot en de organisatie van de pastorale begeleiding.²¹ Het vrijwilligerspastoraat krijgt een plaats binnen het kader van de gemeenteopbouw.²² In deze benadering wordt uitgegaan van het institutionele perspectief van een organisatie met leden, een bepaald doel, de nodige middelen en geordende verhoudingen, door Bauman getypeerd als *solid modernity*.²³ Belangrijke kenmerken van het vrijwilligerspastoraat zijn

14 C.H. Lindijer, *In levenden lijve. Een boek over lekenhuisbezoek*, 's-Gravenhage 1974.

15 H. Kraemer, *A Theology of the Laity*, Londen 1958. Ned. vert. *Het vergeten ambt in de kerk. Plaats en roeping van het gemeentelid*, 's-Gravenhage 1960.

16 Paus Paulus VI, *Lumen gentium*, Rome 1964, hoofdstuk 4, 'De leken'. Vgl. G.L. Goedhart, *De begeleiding van de vrijwilliger in het individuele pastoraat*, Kampen 1975, 1976², 8-35. Verder: WCC, *The Laity: The Christian in his Vocation*, Evanston Report, Londen 1954.

17 H.J. Clinebell, *Basic Types of Pastoral Counseling. New Resources for Ministering to the Troubled*, Nashville 1966, 282-293; dez., *Basic Types of Pastoral Counseling. Resources for the Ministry of Healing and Growth*, Nashville 1984, 394-415.

18 Lindijer, *In levenden lijve*, 10. Vgl. R. Kaptein, *Het Huisbezoek. Problematiek en methode in een veranderde gemeente*, Baarn 1975².

19 G. Heitink, *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie*, Kampen 2007, 173-175. Vgl. *Kerk in perspectief. Rapport van de commissie gemeentestructuur*, Leusden 1969 en het hervormde, synodale rapport *Gemeentevormen en gemeenteopbouw. Een bijdrage tot gesprek*, 's-Gravenhage 1971.

20 Goedhart, *Begeleiding*; H.J.M. Vossen, *Vrijwilligerseducatie en pastoraat aan rouwenden. Een pastoraaltheologisch onderzoek naar een curriculum voor vrijwilligers in het pastoraat over het bestaan van rouwenden*, Kampen 1985. Vgl. H.W. Stone, *The Caring Church. A Guide for Lay Pastoral Care*, Minneapolis 1983, 1991².

21 G.T. van Gerwen, *Pastorale begeleiding door vrijwilligers*, Kampen 1990.

22 G.L. Goedhart, *Gemeenteopbouw. Om dienende, vierende, lerende en delende gemeente te worden*, Kampen 1984, 131-138; R. Bons-Storm, *Geloofwaardig. Stappen op de weg van gemeenteopbouw*, 's-Gravenhage 1987, 202-209.

23 Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Cambridge 2000.

de nadruk op toerusting, de gerichtheid op het individuele pastoraat in de vorm van huisbezoek, de vanzelfsprekendheid van de kerkelijke context en de uniforme opvatting van dé gemeente.

De tweede golf begint in de jaren tachtig en werkt breed door in de jaren negentig en wordt aangeduid als het proces van *individualisering*, door Beck in 1986 toegespitst op het subjectieve proces om in de gedifferentieerde samenleving een eigen identiteit te construeren.²⁴ Deze tweede golf is kenmerkend voor de laat-moderne samenleving, Baumans *liquid modernity*. Mensen kiezen hun eigen weg, zijn in beweging en sluiten zich al of niet korter of langer aan bij uiteenlopende sociale netwerken. Ook de kerk is zo'n keuze geworden. Dit proces gaat gepaard met subjectivering (de 'wending naar het subject')²⁵ en een afnemend belang van kerkelijke instituties. De aandacht verschuift nu van de vrijwilliger naar het gemeentelid als subject van pastoraat. Ieder gemeentelid kan op een gegeven moment pastor zijn voor de ander.²⁶ Zorg en dienstbetoon worden daarbij in een adem genoemd.²⁷ Theologisch wordt deze ontwikkeling bevorderd door de focus op het geleefde geloof binnen de praktische theologie. Pattison verwoordt de nieuwe opvatting in 1993 duidelijk: 'The norm for thinking about care must now be that of the ordinary non-trained, non-professional person'.²⁸ In de eerste druk van zijn boek uit 1988 ontbreekt dit accent nog.

De subjectivering houdt in dat niet de kerkelijke taken, maar de individuele behoeften het uitgangspunt vormen. Daarmee verschuift volgens H. Luther de aandacht tevens van theologie en kerk naar het leven van alledag. Daarbij past een veranderde geloofsbeleving: een verschuiving van kennen naar beleven; van weten naar zoeken; en geloven op gezag naar zelf ervaren.²⁹ De traditionele boodschap van de kerk spreekt een deel van de gemeenteleden niet meer aan: 'het zegt me niet meer zoveel'.³⁰ Bindingspatronen veranderen, worden tijdelijk, gedeeltelijk, vrijwillig, soms zelfs incidenteel (als dat nog binding genoemd kan worden). Bij een deel van de gemeenteleden leidt dat tot meer distantie tot de kerk. De toenemende pluraliteit van geloofsopvattingen betekent naast vrijheid ook onzekerheid, zodat men niet meer zo vrijmoedig spreekt over geloof, elkaar voorzichtig aftast of

24 U. Beck, *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, 1986.

25 H. Luther, *Religion und Alltag. Bausteine zu einer praktischen Theologie des Subjekts*, Stuttgart 1992.

26 R. Bons-Storm, *Hoe gaat het met jou? Pastoraat als komen tot verstaan*, Kampen 1989, 20.

27 G. Heitink, *Gids voor het pastoraat*, Kampen 1983, 38 v.; vgl. Heitink, *Pastorale zorg*, 18.

28 S. Pattison, *A Critique of Pastoral Care*, Londen 1993², 194.

29 G. Dekker, *De stille revolutie. De ontwikkelingen van de Gereformeerde Kerken in Nederland tussen 1950 en 1990*, Kampen 1992, 145 v.v.

30 R. Bons-Storm, *Met één been in de kerk*, Gorinchem 2004.

het geloofsgesprek helemaal uit de weg gaat.³¹ Desgewenst zoekt men liever contact met mensen met gelijke geloofs- of leefstijl of gelijke belangen (een project) door korter of langer deel te nemen aan een kleine groep.

In deze context verschaalt het vrijwilligerspastoraat veelal tot informeel contactbezoek, waaraan gemeenteleden vervolgens weinig behoefte blijken te hebben.³² Het wordt steeds moeilijker om vrijwilligers te vinden om de contactstructuur in stand te houden. Omzien naar elkaar, dat kunnen gemeenteleden zelf wel doen in meer alledaagse gestalten als een teken van meeleven, een luisterend oor of een helpende hand.³³ Pastoraat en diaconaat lopen daarbij in elkaar over. In veel gemeenten is de vanzelfsprekendheid van het traditionele pastoraat voorbij, zo constateert een kerkelijke handreiking in 2008.³⁴ Tegelijk geldt dat in tal van andere gemeenten de traditionele bezoekstructuur nog goed functioneert,³⁵ al kan het voortbestaan van deze 'statische kerk' in de hedendaagse context ook geduid worden als een persoonlijke keuze voor een traditionele kerkvorm.³⁶ In meer orthodox-gereformeerde en evangelicale gemeenten worden (veelal naast het huisbezoek) kleine kringen georganiseerd met als doel geloofsopbouw, waarbij tegelijk onderling pastoraat gestimuleerd wordt.³⁷ Kortom: belangrijke kenmerken van het pastoraat door gemeenteleden zijn de vraag naar de identiteit en de aandacht voor de eigen geloofsbeleving en biografie; de ongeorganiseerde vorm en het spontane karakter; de pluraliteit in opvattingen van en relaties tot de gemeente; de meer alledaagse inhoud met een overlap tussen pastoraat en diaconaat.

Vanuit het perspectief van de geloofsgemeenschap is een derde golf te onderscheiden die in het afgelopen decennium steeds vaker getypeerd wordt als de *fluidisering* van het kerk-zijn.³⁸ Hier wordt theologisch uitgegaan van het gegeven van de onderlinge verbondenheid van de gelovigen in en met Christus en tegelijk sociaal-psychologisch recht gedaan aan de menselijke

31 Van Bochove-Wildschut, *Gemeente als gemeenschap*, 37 v.

32 Heitink, *Een kerk met karakter*, 174 v. Het contactbezoek wordt beperkt tot 'een praatje, een bloemetje en het rondbrengen van kerkelijk drukwerk'. Volgens Bons-Storm, *Gezegend leven*, zit het probleem dieper en gaat het om een kloof tussen de 'denkmal' van de dominante theologie en die van de 'overlevingstheologie' van de gelovigen.

33 Goedhart, *Gemeenteopbouw*, 131-136; Van Bochove-Wildschut, *Gemeente als gemeenschap*, 43.

34 Valstar, *Verbinding en aandacht*, 9.

35 Noordegraaf, 'Omzien naar elkaar'; T. van der Waal, 'Gevraagd: meer diepgang', Themanummer Huisbezoek, *De Waarheidsvriend. Wekelijkse uitgave van de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk* 98/35 (2010), 12-15.

36 P. Ward, *Liquid Church*, Londen 2002; Ned. vert. *Kerk als water. Pleidooi voor een vloeibare manier van kerk-zijn*, Kampen 2003, 36-40.

37 Voor voorbeelden: zie voetnoot 5.

38 K. de Groot, 'Fluide vormen van kerk-zijn', in R. Brouwer e.a. (red.), *Levend lichaam. De dynamiek van christelijke geloofsgemeenschappen in Nederland*, Kampen, 2007, 240-280. Vgl. voor het volgende: Ward, *Liquid Church*.

behoefte aan contact en gemeenschap. Tegelijk worden de voorwaarden van de hedendaagse informatiemaatschappij erkend, zoals de flexibiliteit in het sociale verkeer, de diversiteit van (geloofs)opvattingen en levensstijlen en daarmee het wisselende en fragmentarische karakter van de eigen identiteit. Gemeenschappen vormen zich in de vloeibare kerk niet rond plaatsen en centrale bijeenkomsten (vooral de eredienst) binnen één club, maar ontstaan in allerlei gestalten rond relationele contacten, communicatieprocessen en informatiestromen. De Roest spreekt van kerkplekken: gestalten van kerk-zijn 'als een open beweging rondom Jezus Christus'.³⁹ Daarbij past het model van het netwerk: 'een vervlechting van sociale eenheden en hun onderlinge betrekkingen, waarbij er niet één centrum is, maar verscheidene knooppunten van verschillend belang'.⁴⁰ Deelname vindt niet zozeer plaats op basis van lidmaatschap, maar veeleer van keuzes die aansluiten bij de eigen (geestelijke) zoektocht. De vloeibare kerk biedt daarvoor keuzemogelijkheden uit de eigen bronnen en traditie. Ward spreekt van een 'afwisselend en gevarieerd menu van viering, gebed, Bijbelstudie en andere activiteiten'.⁴¹ In deze netwerkachtige structuren krijgt het onderling pastoraat gestalte in alledaagse contacten, maar ook in ontmoeting, verbinding en communicatie binnen zelfgekozen of zelf georganiseerde bijeenkomsten.⁴² Ook niet deelnemen behoort tot de keuzemogelijkheden. Karle wijst erop dat gemeenteleden door de toegenomen maatschappelijke prestatiedruk in hun contact met de kerk voor zichzelf eerder een ontvangende publieksrol verwachten dan een gevende medewerkersrol.⁴³ Samenvattend zijn opvallende kenmerken van dit netwerkpastoraat de pluriforme gestalten in persoonlijke contacten en in deelname aan zelfgekozen groepsactiviteiten binnen of buiten de gemeente; en de vloeibare grenzen van de gemeente.

De ontwikkelingen overziende geeft de laat-moderne context een spanning te zien in de verhouding tussen individu en geloofsgemeenschap. Deze verhouding lijkt een paradox op te roepen doordat zij het onderlinge pastoraat tegelijk bevordert en hindert. Door de wending naar het subject wint het pastoraat door gemeenteleden aan legitimiteit, maar wordt het tegelijk minder plausibel doordat de subjectivering bij velen de kerkelijke gedistantieerdheid bevordert. De verminderde plausibiliteit kan het opwekken en stimuleren door de kerkelijke leiding verklaren.

---

39 H. de Roest, *Een huis voor de ziel. Gedachten over de kerk voor binnen en buiten*, Zoetermeer 2010, hoofdstuk 4, citaat p. 184.

40 De Groot, 'Fluide vormen', 256, in aansluiting bij M. Hochschild. Vgl. Bons-Storm, *Gezegend leven*, 123.

41 Ward, *Kerk als water*, 109; vgl. 92-94.

42 Zie voorbeelden in Valstar, *Verbinding en aandacht*.

43 I. Karle, *Pfarrberuf als Profession. Eine Berufstheorie im Kontext der modernen Gesellschaft*, Gütersloh 2001², 50.

Wat is 'onderling pastoraat'?

De beknopte geschiedenis van het onderlinge pastoraat maakt duidelijk dat dit geen eenduidig begrip is; het heeft in de wisselende context van samenleving en kerk een ontwikkeling doorgemaakt. In de literatuur wordt hieraan in de regel geen aandacht besteed. Om tot een nadere bepaling te komen, inventariseer ik eerst enkele vragen rond het begrip 'onderling pastoraat', te weten: het gebruik van de term; het subject in de typering 'onderling'; en de inhoud van 'pastoraat'. Vervolgens stel ik enkele onderscheidingen voor die kunnen helpen het begrip scherper af te bakenen.

De term 'onderling pastoraat' mag breed ingeburgerd zijn in het kerkelijk jargon, in de vakliteratuur is er weinig aandacht voor.⁴⁴ In het Duits wordt wel gesproken van *wechelseitige* of *gegenseitige Seelsorge*, maar het gebruik ervan is sporadisch.⁴⁵ Vaker gebruikt men Luthers formulering uit het derde deel van de Smalkaldische Artikelen *per mutuum colloquium* (het Evangelie werkt ook 'door onderling gesprek'), dan wel de uitdrukking van Nitzsch 'Seelsorge Aller an Allen'.⁴⁶ In de literatuur gaat het hoofdzakelijk om vrijwilligerspastoraat, dat aangeduid wordt als 'Laienseelsorge' en als 'ehrenamtlicher Seelsorge'.⁴⁷ Hoewel in de Engelstalige literatuur de term 'mutual pastoral care' wel wordt gebruikt, wordt toch in de regel gesproken over 'lay pastoral care', waarmee eveneens wordt bedoeld op het vrijwilligerspastoraat.⁴⁸

Daarbij komt dat de onduidelijkheid rond de betekenis van 'onderling pastoraat', zowel het subject betreft als de inhoud en de gestalte ervan. Bij het subject is het onderscheid tussen pastoraat door vrijwilligers en door gemeenteleden niet altijd helder; daarnaast is er de vraag hoe onderling en wederkerig pastoraat zich tot elkaar verhouden. Bij het eerste punt zien we dat de gemeenteleden vaak verdwijnen achter de vrijwilligers. Zo verstaat Heitink pastorale zorg weliswaar primair als onderling pastoraat, 'vanuit de zorg die mensen elkaar verschuldigd zijn', maar in de uitwerking gaat het om vrijwilligers die bepaalde functies in de opbouw van de gemeente

44 E. Hauschildt, 'Seelsorge II, Praktisch-theologisch' en dez., 'Seelsorgelehre', *Theologische Realenzyklopädie* Bd 36, Berlijn/New York 2000, 31-74 vermeldt het onderlinge pastoraat niet.

45 Klessmann, *Seelsorge*, 153 doelt hiermee op onderling pastoraat door leden van een pastoraal team, dus door vrijwilligers.

46 Heitink, *Pastorale zorg*, 16.

47 J. Rückle, *Seelsorge der Gemeinde. Voraussetzungen und Möglichkeiten ehrenamtlicher Seelsorge im Kontext von Kirche und Gesellschaft*, Frankfurt am Main 2010. R. Gestrich, *Hirten füreinander sein. Seelsorge in der Gemeinde*, Stuttgart 1990, 58-59 doelt op de 'Besuchsdienst'.

48 Bijvoorbeeld Stone, *Caring Church*. Een uitzondering is J. Patton, *Pastoral Care in Context. An Introduction to Pastoral Care*, Louisville 1993, 5 en 15, die onderling pastoraat ingebed ziet in de zorgende gemeenschap als een taak van elk gemeentelid.

vervullen.⁴⁹ Bij Ganzevoort en Visser gaat het uitsluitend om de pastorale vrijwilligers.⁵⁰ Onderling pastoraat betreft bij deze auteurs dus in feite het georganiseerde gemeentepastoraat. Hoewel principieel erkend wordt dat pastoraat een verantwoordelijkheid is van elke christen, wordt niet uitgewerkt wat dit betekent voor het gemeentelid als subject van pastoraat. Vanuit de opvatting van de charismatische gemeente gaat A. Noordegraaf hier wel op in: elke gelovige ontvangt een bepaalde gave van de Heilige Geest en maakt deze dienstbaar aan de ander.⁵¹ Daarmee erkent hij dat niet elk gemeentelid de gaven heeft om in elke situatie pastoraal bezig te zijn. Van Dam zegt dat met zoveel woorden: niet iedereen heeft evenveel talenten en niet ieder lid heeft dezelfde gaven.⁵² Deze charismatische benadering stelt dus het principe dat elke christen subject is van onderling pastoraat ter discussie. Het tweede punt, de onduidelijke verhouding tussen onderling en wederkerig pastoraat, krijgt weinig aandacht in publicaties over gemeentepastoraat, maar is zoals we zullen zien van belang voor de verhouding tussen pastor en pastorant.

Wat betreft de inhoud van onderling pastoraat zorgt de breedte van het betekenisveld voor onduidelijkheid. Er worden zoveel verschillende soorten interacties op deze noemer gezet, dat het als paraplu begrip functioneert voor alles wat mensen ‘voor elkaar’ doen. Daardoor wordt onduidelijk hoe onderling pastoraat zich verhoudt tot diaconaat. Welke interacties tussen gemeenteleden verstaan we als onderling pastoraat en welke als diaconaat? Of wordt pastoraat beschouwd als aspect van diaconaat?⁵³ Terecht wordt in een onderzoek naar de kerkelijke betrokkenheid bij ouderen opgemerkt: ‘In de praktijk blijkt namelijk dat de activiteiten niet eenduidig onder één noemer zijn te brengen en in elkaar overlopen.’⁵⁴

Een vergelijkbaar probleem zien we bij de gestalte van het onderlinge pastoraat. Daarbij worden zowel allerlei vormen van tussenmenselijk contact genoemd als bijeenkomsten in kleine groepen. Dergelijke groepen zijn er in ‘soorten en maten’, elk met eigen doelstellingen en functies.⁵⁵ Die verschil-

49 Heitink, *Pastorale zorg*, 18. Vgl. Stone, *Caring Church*. Heitink, *Een kerk met karakter*, 175 betreft onderling pastoraat wel op het omzien naar elkaar als opdracht van ieder gemeentelid.

50 Ganzevoort & Visser, *Zorg voor het verhaal*, 26 en 154-159.

51 Noordegraaf, ‘Omzien naar elkaar’, 37-38 en 43-44 (in aansluiting bij Versteeg en Berkhof). P.W. van de Kamp, ‘Onderling pastoraat in de gemeente’, *De Reformatie* 80/17 (2005), 305-307 baseert de roeping van alle gemeenteleden tot onderling pastoraat op enkele bijbelteksten.

52 W.C. van Dam, *Zielszorg in de kracht van de Geest*, Den Haag 1983, 25.

53 Zoals bijv. Vossen, *Vrijwilligerseducatie*, 6-16. Bons-Storm, *Geloof waardig*, 196-209 beschouwt diaconaat en pastoraat als twee aspecten van dienen.

54 Noordegraaf, *Kerkelijke betrokkenheid*, 11. Ganzevoort & Visser, *Zorg voor het verhaal*, 25 wijzen op de grote overeenkomst tussen pastoraat en diaconaat en menen dat ‘misschien zelfs’ sprake is van een ‘vloeiende overgang’.

55 J. van Ark en H. de Roest, *De weg van de groep. Leidinggeven aan groepen in gemeente en parochie*, Zoetermeer 2004, Deel 1 ‘Groepen in soorten en maten’.

len kleuren de onderlinge aandacht en zorg. In een maaltijdgroep wordt het contact anders ingevuld dan in een bijbelkring en het is weer anders in een rouwgroep.⁵⁶ In die verschillende gestalten vervult onderling pastoraat diverse functies, maar het blijft onduidelijk welk verschil dat maakt voor de inhoud van het pastorale contact.

Om met het oog op wetenschappelijk onderzoek naar pastoraat door gemeenteleden tot een scherpere afbakening van de termen te komen, doe ik een voorstel met een formele en een inhoudelijke kant. Wat betreft het subject is het in de literatuur gebruikelijk om naast het groepspastoraat formeel drie vormen van individueel pastoraat te onderscheiden: onderling pastoraat door (in principe alle) gemeenteleden, pastoraat door (daartoe aangestelde) vrijwilligers en professioneel pastoraat.⁵⁷ De laatste twee vormen kunnen al dan niet ambtelijk zijn en zijn gebaseerd op een opdracht vanuit de kerkenraad. De vrijwilligers onderscheiden zich van de beroepshalve aangestelde pastores door het onbetaalde karakter van hun vrijwilligerswerk; het vrijwilligers- en professionele pastoraat onderscheiden zich van dat van de gemeenteleden door het min of meer georganiseerd verband.⁵⁸ Structureel duiden we dit verschil aan als respectievelijk 'georganiseerd pastoraat' en 'spontaan pastoraat'.⁵⁹ Waar het georganiseerde pastoraat zich beweegt tussen het mesoniveau van de gemeente en het microniveau van het individu, speelt het spontane pastoraat zich vooral af op het microniveau tussen enkele individuen.⁶⁰

Vanwege het spontane karakter kan het onderlinge pastoraat in allerlei situaties gepraktiseerd worden. Huisbezoek hoort daarbij, maar ook toe-vallige ontmoetingen, bijvoorbeeld na een kerkdienst, op straat of in een groepsactiviteit. Dat maakt de afbakening problematisch. We kunnen dit probleem niet oplossen door deductief uit te gaan van een bepaalde pastoraatopvatting om daarmee grenzen te trekken. Wanneer we het gemeentelid beschouwen als subject van het pastoraat, ligt een inductieve benadering voor de hand, waarbij het betreffende gemeentelid een pastorale betekenis

56 Zie de verschillende bijdragen in Van Ark & De Roest, *De weg van de groep*, 31-193. Voor praktijkvoorbeelden: Valstar, *Verbinding en aandacht*, 23-36.

57 Heitink, *Gids*, 38-41; dez., *Pastorale zorg*, 130; Ganzevoort & Visser, *Zorg voor het verhaal*, 26.

58 L. Hoekendijk, *De vrijwilliger in de hulpverlening*, Deventer 1981 noemt drie kenmerken van vrijwilligerswerk: het wordt onbetaald verricht, heeft een sociale relevantie en geschiedt in min of meer georganiseerd verband.

59 Goedhart, *Begeleiding*, 46 definieert onderling pastoraat als 'het niet georganiseerde pastoraat van gemeenteleden onderling'. Vgl. Dijkstra, *Pastoraat voor iedereen*, 15 en Van der Meulen, *Liefdevol oog*, 7.

60 J.A. van der Ven, *Pastoraal perspectief. Vorming tot reflectief pastoraat*, Kampen 2000, 17-39 en 101-103. Wanneer het spontane pastoraat plaats vindt in het kader van een kerkelijke activiteit is er een directe wisselwerking tussen het meso- en het microniveau.

toekent aan de interactie. ‘Seelsorge wird in der Praxis durch die Deutungen der in einer seelsorglichen Begegnung interagierenden Personen konstituiert’.⁶¹ De verschillende varianten van het spontane pastoraat kunnen dan onderscheiden worden aan de hand van de vraag of de ontmoeting als zodanig door het gemeentelid pastoraal bedoeld is (zoals bij huisbezoek of een pastoraal telefoongesprek) of niet pastoraal bedoeld (zoals een koffiegesprek na de kerkdienst). In dat laatste geval vindt er tijdens en als onderdeel van de ontmoeting een interactie plaats die wel als pastoraal geïnterpreteerd wordt. Begripsmatig kunnen we deze verschillende gestalten van spontaan onderling pastoraat met Ganzevoort en Visser onderscheiden respectievelijk als pastorale zorg (in het eerste geval) en als een pastorale dimensie van de ontmoeting (in het tweede geval).⁶² Bons-Storm spreekt dan van een ontmoeting met pastorale kwaliteit, waarvan sprake is ‘wanneer één of meer van degenen die elkaar ontmoeten dit – soms even – zien als staand in het perspectief van Gods toewending’.⁶³ Dat kan gebeuren in de context van een kerkelijke activiteit (zoals de pastorale dimensie van een kerkdienst of een kerkelijke maaltijdgroep) of van een alledaagse gebeurtenis (op het werk, in de winkel, in het café). Kortom: de term ‘onderling pastoraat’ duidt dus twee onderscheiden pastorale praktijken aan: de pastorale zorg in de spontane, niet-professionele, pastoraal bedoelde ontmoeting van (in principe alle) gemeenteleden met anderen, binnen of buiten de geloofsgemeenschap, en de pastorale dimensie of kwaliteit van een ontmoeting tussen gemeenteleden en anderen in de gestalte van pastoraal geïnterpreteerde interacties als aspect of onderdeel van die ontmoeting. De term ‘pastoraat door gemeenteleden’ is breder en omvat zowel het spontane onderlinge pastoraat als het georganiseerde pastoraat door vrijwilligers en niet-professionele ambtsdragers.

Deze formeel-organisatorische definiëring van ‘onderling pastoraat’ maakt tegelijk het onderscheid tot de term ‘wederkerig pastoraat’ duidelijk. De aanduiding ‘onderling’ definieert de rol van de personen die dit pastoraat doen en benadrukt het onderscheid tot het georganiseerde pastoraat: gemeenteleden doen pastoraat onder elkaar (en dus zonder ambtsdragers of aangestelde vrijwilligers), waarbij de een voor de ander pastor is. Hoewel die rol wisselend door elk gemeentelid aangenomen kan worden, is het pastorale handelen zelf op dat moment vooral gericht van de één (pastor) naar de ander (pastorant). De term ‘wederkerig pastoraat’ definieert niet de rol, maar de relatie en communicatie tussen de betrokkenen en benadrukt juist de wisselwerking in de interactie tussen beiden. De pastorant is niet voorwerp van zorg door de pastor, maar beiden zijn zowel pastor als pastorant voor elkaar. De gelijkwaardig-

61 C. Morgenthaler, *Seelsorge*, Gütersloh 2009, 17.

62 Ganzevoort & Visser, *Zorg voor het verhaal*, 22-26.

63 Bons-Storm, *Gezegend leven*, 18; vgl. 118.

heid in de relatie wordt benadrukt en er vindt uitwisseling plaats, waarbij elke deelnemer de eigen deskundigheid kan inbrengen.⁶⁴ Deze term kan dus ook gebruikt worden voor het pastoraat door ambtsdragers en vrijwilligers. Vooral Henning Luther heeft deze wederkerigheid welluidend bepleit. ‘Solidarische Seelsorge nimmt Abschied von dem herablassenden „Für“ (Andere) und bemüht sich um das wechselseitige „Mit“ (dem Anderen)’.⁶⁵ Daarmee keert Luther zich tegen een opvatting van zorg waarbij de ander wordt benaderd als hulpbehoevende met een gemis (‘Defizitmodell’). Hij stelt daar- tegenover dat juist door de vreemdheid of het lijden van de ander ik mijzelf in de wereld anders ga zien; op deze manier helpt de ander mij.⁶⁶

De inhoudelijke betekenis van pastorale zorg door gemeenteleden kan bij een inductieve benadering niet op voorhand worden bepaald, maar met het oog op onderzoek inventariseer ik de verschillende betekenissen in de literatuur. Onder de auteurs bestaat brede overeenstemming wat betreft het ‘omzien naar elkaar’ als inhoud van onderling pastoraat, maar er worden ook tal van andere omschrijvingen gebruikt. Goedhart typeert het als ‘een gewoon woord wisselen met elkaar’ of ‘een hartelijk gebaar’;⁶⁷ ‘elkaar opvangen en uitzicht geven; medemenselijk meedelen of méédelen van lijden en blijdschap; een open oor voor bange vragen, een helpende hand op het juiste moment’.⁶⁸ Bons-Storm benadrukt de toewending ‘soms met woorden, soms stil, door een blik, door een houding, door gebaren’ en noemt ‘liefdevolle aandacht, zo maar een bezoekje, regelmatig iemand opzoeken, een praatje maken, iemand groeten op straat, vragen hoe het gaat, [...] zich voor iemand inzetten’.⁶⁹ Dingemans spreekt van ‘intermenselijk solidariteitspastoraat, waarin mensen elkaar bijstaan, hun nood klagen en elkaar kunnen bemoedigen’.⁷⁰ Dat is verwant aan wat Morgenthaler noemt het samen met anderen verwerken van belastende ervaringen.⁷¹ In het kader van de pastorale gemeente vat Noordegraaf onderling pastoraat op als ‘je voor de ander en zijn welzijn verantwoordelijk weten’ vanuit de optiek van de goede Herder en dus ‘naar de ander kijken in bewogenheid en liefde’.⁷² Stone noemt

64 Bons-Storm, *Gezegend leven*, 136; vgl. 18 en 70-71. Vgl. vanuit de systeembenadering Karle, *Seelsorge*, 222.

65 Luther, *Religion und Alltag*, 237 v.

66 Luther, ‘Ich ist ein Anderer. Zur Subjektfrage in der Praktischen Theologie’, in dez., *Religion und Alltag*, 62-87. 77.

67 Goedhart, *Gemeenteopbouw*, 132.

68 Goedhart, *Begeleiding*, 46.

69 Bons-Storm, *Geloof waardig*, 203-205; vgl. dez., *Gezegend leven*, 119.

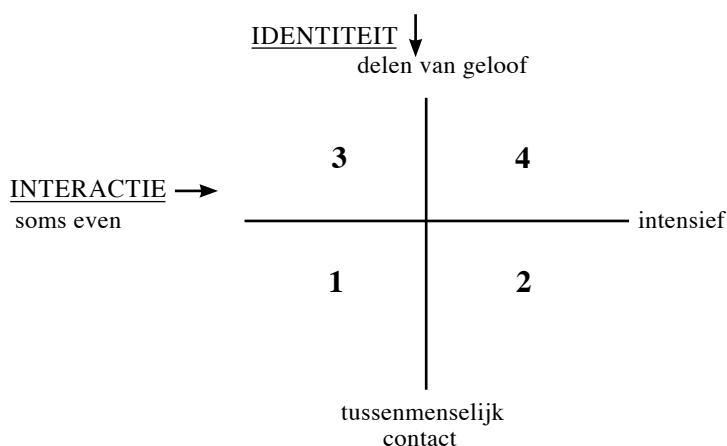
70 G.D.J. Dingemans, *De stem van de Roepende; pneumatheologie*, Kampen 2000, 251.

71 Morgenthaler, *Seelsorge*, 326.

72 Noordegraaf, ‘Omzien naar elkaar’, 43 v.

verschillende voorbeelden, waaronder samen bidden of een ervaring van bevrijding door het Evangelie delen met iemand.⁷³ Van de Kamp verstaat eronder het elkaar vanuit Gods evangelie aanspreken ‘op zo’n manier dat de relatie tussen Christus en de pastorant wordt vernieuwd of hersteld’.⁷⁴

De verschillende omschrijvingen beschouw ik als gradaties op een continuüm, waarbij ik twee assen onderscheid: identiteit en interactie. Op de verticale as van de identiteit gaat het om niveaus van toenemend uitgesproken christelijk geloof. Het ene uiterste wordt gevormd door de nadruk op de ‘gewoon-menselijke dingen’ en het tussenmenselijke contact, het andere uiterste door het delen of getuigen van het Evangelie. Daarnaast onderscheiden we op de horizontale as van de interactie verschillende niveaus van toenemende intensiteit en uitgebreidheid van de communicatie. Het ene uiterste is hier het hartelijke gebaar, het andere uiterste het delen van belastende of bevrijdende ervaringen. Op de achtergrond spelen verschillen in visie op pastoraat en gemeente-zijn een rol. Wanneer we nu de twee assen combineren, ontstaan vier velden waarin de bekende pastoraal-theologische modellen

op een dynamische manier ingetekend kunnen worden.⁷⁵

Veld 1 geeft het meest basale niveau weer van de medemenselijke ontmoeting met minder intense en uitgebreide vormen van communicatie. Het gaat

73 Stone, *Caring Church*, 46, waar hij ook meer diaconale voorbeelden geeft als iemand naar de kerk rijden of voor het eten zorgen van ouders van wie het kind in het ziekenhuis ligt.

74 Van de Kamp, ‘Onderling pastoraat’, 306. Vgl. dez., *Verhalen om te leven. Levensverhalen in het pastoraat*, Kampen 2013, 158.

75 Zie de modellen in: Ganzevoort en Visser, *Zorg voor het verhaal*, 68-99. Vgl. Heitink, *Pastorale zorg*, 43-85.

om er-zijn, aandacht, vriendelijke bejegening. Volgens Goedhart gaat het hier eerder om pastorale aandacht dan om pastorale zorg.⁷⁶ Hierin herkennen we het model van het ‘evenmenselijke pastoraat’. Pastoraat en diaconaat lopen in deze opvatting in elkaar over. Het pastorale wordt in Goedharts benadering gekenmerkt door de focus op de gemeenschap van de gemeente. De aandacht voor elkaar wordt als pastoraal verstaan doordat mensen elkaar als gemeentelid herkennen. Rond 1980 was hiervan in veel gemeenten nog sprake. In de huidige situatie van meer netwerkachtige vormen van kerk zijn en een verminderd gevoel van betrokkenheid is het de vraag of gemeenteliden deze vormen van interactie nog verstaan als pastoraat. Wel kan er sprake zijn van een pastorale kwaliteit vanuit het oogpunt van het gemeentelid dat met de ander meeleeft.

In veld 2 is de identiteit evenmin uitgesproken christelijk, maar is de communicatie intenser en uitgebreider. Kenmerkend voor dit veld is het helpende gesprek. Het ‘intermenselijk solidariteitspastoraat’ van Dingemans is hiervan een voorbeeld: mensen staan elkaar bij in hun nood. Door de nadruk op hulpverlening is er ook in dit veld een overlap met diaconaat, maar het onderscheidende pastorale kenmerk is hier de vorm van het gesprek en de inhoud van het omgaan met contingentie ervaringen. In dit licht beschouwt Stone het ‘iets voor een ander doen’ als onderling pastoraat, omdat zulke activiteiten gelegenheden bieden voor gesprek. Hierin herkennen we het hulpverlenende model. Clinebell beschouwt het lekenpastoraat als ‘ministry to persons in need’, zowel in de gemeente als in de gemeenschap.⁷⁷ Het gaat om het helpen van mensen met problemen en dat maakt begrijpelijk dat Clinebell toerusting een voorwaarde vindt. Als voorbeelden noemt hij ziekenhuisbezoek of een telefonische hulpdienst vanuit de geloofsgemeenschap.

In veld 3 gaat het om contacten met een (meer of minder) uitgesproken christelijke identiteit, die minder intensief en uitgebreid zijn wat betreft de communicatie. Kenmerkend is hier dat de gemeenteliden hun onderlinge pastoraat verstaan in het licht van het Evangelie, zodat de ontmoeting met de ander nadrukkelijk geschiedt ‘onder Christus’ hoede en geleid door zijn Geest en Woord.⁷⁸ In aansluiting bij Maarten Luther wordt onderling pastoraat opgevat als specifieke vorm van communicatie van het Evangelie. In het netwerkmodel kan dat ook een toevallig gesprek op straat zijn.⁷⁹ In een meer traditionele opvatting van de kerk gaat het erom dat gemeenteliden vanuit de verbondenheid met Christus en met elkaar zich voor elkaar verantwoordelijk weten. A. Noordegraaf verbindt de aandacht en zorg voor elkaar

76 Goedhart, *Gemeenteopbouw*, 132.

77 Clinebell, *Basic Types*, 395.

78 Van der Meulen, *Liefdevol oog*, 26; vgl. p. 20.

79 Karle, *Seelsorge*, 224; vgl. 243.

met de vier klassieke functies van het pastoraat. Het gaat in dit veld dan om aspecten van helen (het bezoeken van een zieke; het doen van voorbede) en bijstaan (geborgenheid bieden; meelevende tonen; bemoedigen). De functies van begeleiden en verzoenen vragen om meer intense en uitgebreide vormen van gesprek. Op de achtergrond zien we een bijbels uitgewerkte variant van het hermeneutische model met kerugmatische en charismatische accenten.

Veld 4 betreft het meest expliciete niveau van gesprekken in het licht van het Evangelie. Het onderlinge pastoraat in dit veld wordt gekenmerkt door het geloofsgesprek. Voorbeelden zijn het met iemand delen van een ervaring van bevrijding door het Evangelie en het samen bidden. Volgens Van de Kamp is het 'inhoud-criterium' bepalend voor het gesprek: het elkaar aanspreken vanuit Gods evangelie. Hij denkt daarbij in het bijzonder aan gesprekken met de functies bijstaan en begeleiden. Noordegraaf noemt in verband met de begeleidende functie het onderlinge gesprek over de levensheiliging en het raad geven. In deze benaderingen is niet alleen het verkondigende model te herkennen, maar ook dat van de geestelijke begeleiding.⁸⁰

Deze dynamische voorstelling van de verschillende niveaus maakt ook zichtbaar dat er tussenvormen zijn. Dat geldt met name voor opvattingen van onderling pastoraat onder invloed van het hermeneutische en het narratieve pastorale model. Het hermeneutische pastoraat is immers een balansmodel, waarbij de verhouding tussen de polen altijd ter discussie staat.⁸¹ Bij het tot verstaan komen worden de eigen ervaringen geïnterpreteerd in het licht van het eigen verleden; van verschillende al of niet religieuze levensbeschouwingen; en van het christelijk geloof. Al naar gelang is het niveau van de christelijke identiteit minder of meer uitgesproken.⁸²

Kortom: de inhoud van onderling pastoraat is op voorhand niet te bepalen. De historische, sociaal-culturele en kerkelijke context speelt daarbij een rol naast de pastoraal-theologische visie van een bepaald model. Belangrijker is dat onderling pastoraat de verantwoordelijkheid is van gemeenteleden. Het is te verwachten dat hun persoonskenmerken, geloofsopvattingen en sociaal-culturele context mee bepalen welke betekenis zij toekennen aan onderling pastoraat. Zo bezien is pastoraat een 'constructiebepaling'.⁸³ In het onderzoek naar pastoraat door gemeenteleden dient de focus daarom gericht te zijn op hun verstaan van dit begrip en deze praktijk.

80 H.C. van der Meulen, *De pastor als reisgenoot. Pastoraal-theologische gedachten over geestelijke begeleiding*, Zoetermeer 2004, de etappes 3, 4 en 5.

81 Ganzevoort en Visser, *Zorg voor het verhaal*, 96-98.

82 Bons-Storm, *Hoe gaat het met jou?* Ganzevoort en Visser, *Zorg voor het verhaal*. Van der Meulen, *Liefdevol oog*, 19, ziet als bezwaar van de hermeneutisch-narratieve benadering: 'dat de geschiedenis van het heil, van de daden Gods op de achtergrond raakt ten bate van de verhaalervaring'.

83 Klessmann, *Seelsorge*, 51.

Conclusie

In het voorafgaande heb ik betoogd dat onderling pastoraat in veel gemeenten wordt beschouwd als een kans om de gemeenschap te bevorderen en het geloofsgesprek te stimuleren, maar tegelijk heb ik verschillende spanningen, onduidelijkheden en mogelijke problemen benoemd. In de hedendaagse samenleving is de legitimiteit van pastoraat door gemeenteleden toegenomen, maar tegelijk is de plausibiliteit verminderd. Onderling pastoraat is daarom te typeren als een populair, maar problematisch idee. Voor een goed begrip van deze pastorale praktijk is het van belang haar te bezien in samenhang met de historische ontwikkeling van vrijwilligerspastoraat naar pastoraat door gemeenteleden en daarbij rekening te houden met enerzijds de kerkelijke en maatschappelijke context en anderzijds de theologische visie op de inhoud van het pastoraat.

Ondanks de erkenning van het primaat van pastoraat door gemeenteleden in protestantse pastoraal-theologische handboeken, staat het onderzoek ernaar in de kinderschoenen. Voor verder onderzoek zijn drie aspecten van belang. Allereerst is de begripsmatige onhelderheid een belemmering. Om daar wat aan te doen stel ik hier voor de term onderling pastoraat te gebruiken voor twee onderscheiden gestalten ervan: de pastoraal bedoelde ontmoeting als zodanig én de als pastoraat geïnterpreteerde interactie binnen een ontmoeting. Daarnaast is een hindernis dat de definities van onderling pastoraat in de literatuur sterk uiteenlopen. Die verscheidenheid blijkt samen te hangen met pastoraal-theologische theorieën. In het onderzoek dient deze variatie meer en duidelijker verdisconteerd te worden. Met het oog daarop heb ik een model ontwikkeld waarin deze inhoudelijke differentiatie geanalyseerd en verantwoord kan worden wat betreft de interactie en de identiteit van de ontmoeting tussen gemeenteleden en anderen. Als laatste aspect noem ik de geringe aandacht voor het gemeentelid als subject van het onderlinge pastoraat. De literatuur is nog te vaak eenzijdig gericht op de organisatie van het pastoraat en de toerusting van de vrijwilligers. In het licht van de fluïdisering van het kerk-zijn en de netwerkachtige structuren ervan is het nodig dat in het onderzoek de stem van het gemeentelid gehoord wordt.

Deze aanbevelingen voor verder onderzoek hebben ook een praktisch belang voor het kerkelijk beleid. Vanuit de literatuur vragen drie punten aandacht. In de eerste plaats wekt de terminologie in kerkordes en beleidsnota's de indruk van traditioneel-hiërarchisch leiderschap.⁸⁴ Er wordt immers gesproken van stimuleren en opwekken. We stuiten op de paradox dat

---

84 Ganzevoort & Visser, *Zorg voor het verhaal*, 69.

spontaan pastoraat georganiseerd moet worden. In die benadering wordt nog teveel uitgegaan van het vrijwilligerspastoraat. Het risico daarvan is dat de pluriforme gestalten van het onderlinge pastoraat onvoldoende worden waargenomen. Bij het netwerkpastoraat bepalen gemeenteleden zelf hoe, waar en wanneer ze 'omzien naar elkaar'. Het erkennen daarvan zou in kerkordes en beleidsnota's evenzeer benoemd moeten worden als het opwekken daartoe. Die erkenning geldt niet alleen de vormen, maar ook de betekenisverlening van het onderling pastoraat. In de tweede plaats zou nog meer rekening gehouden moeten worden met de verscheidenheid in geloofsgemeenschappen. In nota's van de Protestantse Kerk, zo zagen we, wordt wel het verschil tussen traditionele, statische vormen van gemeentezijn en meer laatmoderne, vloeibare vormen genoemd. Ook is er aandacht voor de verschillen in onderling pastoraat die daarmee samenhangen: gerichtheid op eigen gemeenteleden of op anderen; inhoudelijke nadruk op geloofsgesprek of gezelligheid. Maar wanneer in een netwerkbenadering wordt uitgegaan van de beleving en betekenisverlening van het gemeentelid als subject van pastoraat, mag verwacht worden dat deze verschillen niet alleen tussen maar ook binnen gemeenten blijken te bestaan. Kennedy merkt bijvoorbeeld over de orthodox-gereformeerden op dat zij een gemêleerd gezelschap vormen.⁸⁵ In de derde plaats moet achter de principiële opvatting dat onderling pastoraat iets is van alle gemeenteleden een vraagteken gezet worden. Een charismatische benadering wijst er mijns inziens terecht op dat niet iedereen dezelfde gaven ontvangt. Sommige gemeenteleden kan men beter niet opwekken tot pastoraat. Bovendien verschilt volgens Karle de verwachting van gemeenteleden wat betreft hun eigen rol in relatie tot de kerk: zien ze zichzelf als medewerker of als ontvanger? Ook de ontvangers zouden in het pastorale beleid erkenning moeten krijgen. De kerkordelijke bepaling om gemeenteleden op te wekken tot onderling pastoraat behoeft dus zowel nuancering als aanvulling.

---

85 J. Kennedy, *Stad op een berg. De publieke rol van protestantse kerken*, Zoetermeer 2010, 100.